

СІЛЬСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ І ПІДПРИЄМНИЦТВО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

Романюк Н. Й., к.і.н.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. В сучасних умовах, коли в Україні відбувається розвиток ринкових відносин, зростає актуальність вивчення історії та особливостей підприємництва. В останні десятиліття з'явилося чимало економічної, історичної і довідкової літератури, присвяченої історії підприємництва в дореволюційній Росії, в якій висвітлюються регіональні особливості його становлення та розвитку, набутий досвід і проблеми, з якими стикалися підприємці та державні органи влади, перспективи розвитку підприємництва в сучасних умовах. Однак, подальшого дослідження потребує проблема перегляду застарілих стереотипів і своєрідність соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.. Саме під впливом реформ 60-70-х рр. ХХ ст., особливо скасування кріпосного права, відбувалося формування ринкової економіки, активізація підприємницької діяльності. Тому дослідник вважає доцільним продовжити вивчення проблеми розвитку підприємництва в Україні з урахуванням особливостей регіонів.

Мета та об'єкт дослідження. Узагальнення досвіду, розкриття позитивних і негативних сторін діяльності підприємців наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли відбувалися зміни у соціально-економічному житті під впливом реформ, технічного прогресу та формування нових соціальних верств, має важливе значення для визначення принципів, конкретних завдань і форм діяльності підприємців в сучасній Україні.

Результати дослідження. Характерною особливістю підприємницької діяльності дворян-землевласників краю стало створення конкурентноспроможних товарних господарств, які одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції, вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі промисловості: цукрову, винокурну, борошномельну. В період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів, приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам [1]. Так, до цукропромислових магнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Південно-Західного краю: Терещенки, Потоцькі, Браницькі, Балашови, Бобринські, Ярошинські, Сангушки, Радзивілли.

Зокрема, багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам вести незбиткове господарювання, отримувати сталі прибутки, виживати у конкурентній боротьбі. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодніх умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної системи, використанням найдосконалішої техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства їх власники отримували значні прибутки. Починаючи з 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червоненського маєтку становив 12 034 руб., Мартинівського – 32 648 руб. і Глушецького – 33 852 руб.[2]

Про ефективне і дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством у своїх маєтках вони розвивали і тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи промислового виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів. У маєтках щорічно відгодовувалося близько 2 тис. голів худоби, постійним ринком збуту яких була Варшава. Від продажу худоби Терещенки отримували понад 200 тис. руб. прибутку щорічно [3].

Кваліфіковано і вміло господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Євстафію Сангушку належали маєтки на Волині і в Київській губернії. Він підтримував зв'язки з іноземними країнами, переймав їх досвід ведення господарства. В його фільварках з кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробки ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню різних агротехнічних машин та вдосконалених знарядь праці. Це дозволяло задіяти і землі, які раніше не оброблялися. Продукція Сангушка була численна і різноманітна. Його господарства стали основними постачальниками товарного хліба на внутрішні та зовнішні ринки. В Славуті були облаштовані городи і оранжереї, куди завозили тисячі сортів квітів, кущів і рослин. На городах вирощували нові овочеві культури, які продавали на ярмарках по всій Україні. На угіддях працювали досвідчені наймані німецькі городники. Князь розводив знамениті на всю Європу породи коней – арабських скакунів. Його коні виставлялися на іподромах на бігах, які влаштовувалися під час проведення ярмарків [4].

Вмілим підприємцем був і Роман Сангушко, який господарював у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. і мав у власності 65 тис. 212 дес. землі. Свій маєток він перетворив на капіталістичну економію, в якій виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалось з промисловою переробкою. Р. Сангушко мав великі плантації цукрових буряків і володів Шепетівським, Клембівським і Кременчуцьким цукровими заводами, на яких виробляли цукор-пісок, рафінад, що постачався на внутрішні і зовнішні ринки.

Роман Сангушко був власником м-ка Славути, більшості його промислових підприємств (суконних фабрик, винокурень) й одержував значні прибутки. Його підприємства займали провідну роль в галузі суконного виробництва, яке у першій половині XIX ст. заснував його батько. Найбільшою була Славутська суконна фабрика. В Славуті він проживав постійно і був зацікавлений в економічному зростанні містечка. Ним були засновані 4 паперові фабрики (2 в самій Славуті, а також в с.с. Комарівка і Сивки), які виробляли папір, картон різних сортів і були широко відомі на паперовому ринку України [5]. Йому належали також винокурні заводи у м-ку Білгородка, с. Михля, с. Цвітоха Заславського повіту і у цьому ж повіті млини у м. Заславль, м-ку Славута, с. Михново та ін., 45 торговельних закладів [6].

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить і господарська діяльність в маєтках північної частини Київської губернії, яка своїми ґрунтами (переважали піщані) відрізнялась від іншої її частини. Тому підприємливі власники маєтків в цих умовах найбільш вигідним напрямом господарювання практикували вирощування картоплі та винокуріння; тваринництво в різних його видах було збитковою галуззю; інші прибуткові статті у вигляді лісових промислів, водяних млинів, садів і т.п. мали досить обмежене значення, що добре ілюструється тим, що багато господарств ледве чи не єдиний прибуток від своїх лісів мали у вигляді оренди за випас селянської худоби [7].

Винокурне виробництво давало господарствам найбільший валовий грошовий виторг, що складався з оплати продуктів рільництва, які переробляли в спирт, й виторгу за побічний продукт – барду. Що стосується чистої прибутковості винокурного виробництва, як самостійного технічного підприємства, то воно є досить умовним, в залежності від як розцінки на сировину, так одержаних продуктів і відходів. Тим не менше, значення винокуріння, незалежно від чинників його прибутковості, для господарств з такими ґрунтово-кліматичними умовами як північна частина Київської губернії, є очевидне і беззаперечне; воно було простим і цілком усталеним практичним способом для переробки важкотранспортабельних продуктів, особливо за відсутності зручних шляхів сполучення, в продукцію більш транспортабельну і більш цінну.

Окрім цього, не менше значення винокуріння має в тому відношенні, що давало можливість використовувати неринкові продукти, як грубі корми шляхом згодовування їх

з бардою. Використання цих відходів винокуріння для тваринництва цього регіону мало тим більше значення, що давало можливість підтримувати і навіть підвищувати родючість бідних тут ґрунтів завдяки внесенню органічних добрив.

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала досить прибутковою для підприємців. Як свідчать статистичні відомості досліджуваного періоду промислове виробництво борошна в губерніях краю почалось у 80-х рр. XIX ст. У подальшому підприємці збільшували виробництво борошна і круп, використовуючи потужні парові машини і механізми. За період з 1861 р. по 1911 р. обсяг виробництва у борошномельно-круп'яній промисловості значно зріс – з 186.949 руб. у 1861 р. до 53.551.000 руб. у 1911 р. [8]

Поява і поширення великих парових вальцьових млинів свідчила про товарний характер цього виробництва, тоді як дрібні водяні і вітрові млини традиційного типу забезпечували харчові і господарські потреби місцевого населення. Власники кожного з таких млинів теж намагалися отримувати бодай-якісь прибутки. Багато залежало від їх знання ремесла і вміння знайти вигоду. За обсягом товарного виробництва борошна серед губерній тогочасної Російської імперії – Київська, Подільська та Катеринославська займали після Саратовської друге місце.

Висновки. Під впливом реформ 1860-70-х рр., зокрема – селянської та столипінської аграрної реформи, які проводилися в Російській імперії, відбулися докорінні зміни у сфері землеволодіння і землекористування, які сприяли розвитку підприємництва. З одного боку, відбувалося поступове зростання селянського землеволодіння, а з іншого – зменшення поміщицького землеволодіння. Незважаючи на те, що царизм захищав поміщицьке землеволодіння, стримував вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності, дворянське землеволодіння поступово витіснялось безстановим землеволодінням.

Розвиток ринкових відносин та зростання попиту на зернові та технічні культури робили сільське господарство все прибутковішим. Земля почала приносити більший прибуток. Оскільки, найбільш чисельна верства тогочасного суспільства – селянство у переважній більшості виявилось неспроможним сповна використати земельні угіддя через недостатню фінансову підтримку держави, нерозвиненість інфраструктури, бідність та недостатність знань і підприємницьких якостей – великі товарні господарства створювали, в основному, підприємливі землевласники-дворяни і заможні селяни, які постачали продукцію на імперський та закордонні ринки.

Зокрема, в губерніях Південно-Західного краю найбільш доцільним і вигідним було вирощування і переробка зернових культур, цукрових буряків, картоплі і хмелю: на Лівобережжі – картоплі, тютюну, конопель, на Півдні йшло витіснення скотарства товарним зерновим господарством.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. завдяки інтенсифікації сільського господарства, більш ефективному використанню земельних ресурсів, розвитку і поширенню підприємництва, Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції, яка становила значну частину загальноросійського експорту. У 1912 р. з 651 млн. пудів хліба, який вивозила Російська імперія, близько 43 % давала Україна.

Використані джерела інформації

1. Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 г. – СПб., 1887. – С. 521.
2. ЦДІАУК. – Ф. 830. – Спр. 834. – Арк. 5-9; Спр. 445. – Арк. 2, 7.
3. Описание имений наследников Ф.А. Терещенка. – К., 1900. – С. 10.
4. Балинець Л. Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Велика Волинь». Т. 20. – Хмельницький. Любар, 2000. – С. 228.

5. Балинець Л. Вказана праця. – С. 230; Список землевладівців и арендаторов Волинской губернии во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир. Волинской губернии типографія, 1913. – С. 75.
6. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. Петроград 1914; Кругляк Б.А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90 рр. ХХ ст. // Архіви України. – 1971. - № 5. – С. 88-91.
7. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. Вып. I. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – С. 64, 65.
8. Підраховано за: РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 16, 28; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Волынской губернии за 1911 г.